

EL PATRIMONI HISTÒRIC DE LES HORTES VALENCIANES

Enric Guinot i Rodríguez
Universitat de València

L'horta, o millor dit les hortes en plural, són un peculiar paisatge irrigat de les terres mediterrànies basat en uns criteris concrets d'organització social i de repartiment de l'aigua que tenen com a base uns drets col·lectius sobre ella així com la seua distribució proporcional entre els regants. A més, els seus orígens es remunten a les tradicions en l'ús de l'aigua per part de les societats de l'Orient Pròxim però tenen la seua concreció històrica en la gènesi dels espais hidràulics creats per la societat musulmana medieval, els quals foren difosos per la conca mediterrània arran de l'expansió àrab vers occident fins al Magreb i al-Andalus. Posteriorment aquest paisatge concret fou heretat en el cas del nostre país per la societat feudal arran de la conquesta de València en el segle XIII. La llarga història de més de mil anys d'aquests espais irrigats ha arribat al nostre món contemporani després haver generat un paisatge històric de llarga durada però que ha vist al seu torn importants canvis interns quant a la realitat social amb el qual ha estat organitzat, bé en temps andalusins, bé en temps feudals o bé en la societat contemporània. I també pot afirmar-se que la nostra generació, hereua d'aquest patrimoni secular, va a ser la protagonista i testimoni directe de la seua desaparició quasi general. El procés urbanitzador està avançant d'una forma irreversible, en bona part descontrolada, sense debat públic seriós sobre els models d'ocupació de l'espai patrimoni de tots, i en base a uns criteris que consideren que tota nova urbanització de ciment i carreteres significa la "civilització" d'un territori rural marginal, que no respon a cap criteri d'ordenació interna i que actualment no en té ja de valor econòmic i social.

És veritat que els darrers anys s'ha encetat un cert debat sobre el valor i significat d'aquestes hortes valencianes històriques, i més en concret per al cas de l'Horta de València, si bé potser sovint assistim en realitat a la reclamació des de sectors socials bàsicament urbans i urbanites del manteniment i protecció d'unes suposades formes de vida i explotació de la terra considerades "tradicionals", les quals en la pràctica no existeixen. De vegades sembla que els que vivim a ciutat i treballem al sector serveis o industrial hem bastit una imatge "romàntica" del què

era l'horta i el viure a i de l'horta, més enllà de les profundes transformacions del segle XX i principis del XXI en la realitat de les hortes valencianes. Una mica com el mite del “bon salvatge” creat en l'àmbit cultura de la Il·lustració del segle XVIII, o el mite de l'“exotisme oriental” referit al món musulmà per part del romanticisme europeu del segle XIX, per no parlar del mite del “bon obrer, intel·ligent i superior per natura” de part dels moviments de l'esquerra europea del segle XX. Amb l'horta valenciana pot ser estiga passant una mica semblant, tot i que davant la gravíssima colonització urbana d'elles sense cap avaluació del seu significat històric i patrimonial no seria aquest neo-romanticisme el pitjor pecat.

Però sí potser hi ha un problema i és que amb aquesta reivindicació d'unes pautes i formes de vida social i econòmica que en la pràctica gairebé ja no existeixen, que són a més alienes a una majoria dels llauradors que van quedant, no es facilita una convergència entre aquests i el sectors civils de la societat estrictament urbana i que viuen i treballen al marge de la realitat agrària. L'horta que enyoren aquests darrers és pràcticament un escenari imaginat i avui en dia el sector agrícola ha quedat en una clara marginalitat econòmica i sociològica en l'àmbit del conjunt de la societat valenciana. Els agricultors a temps parcial són una considerable majoria entre els que tenen menys de 50 anys, no hi ha relleu generacional especialment a les terres irrigades de les hortes històriques, la rendibilitat econòmica del sector cítricol i el quasi desaparegut de les hortalisses es troba en molts casos a nivell de la simple supervivència, a anys llum dels ingressos de la població del sector secundari i terciari, raó per la qual les ofertes dels promotors immobiliaris són simplement impossibles de refusar per a agricultors amb més de 60 anys, que treballen a temps parcial els camps i que no tenen fills que vullguen continuar el treball agrícola.

Sense oblidar el mite de la diversitat ecològica i agrícola de les hortes valencianes; avui en dia aquesta diversitat és morta de forma general, no sols pel monocultiu de la taronja –oposat *per se* a la diversitat–, sinó també per la pèrdua de dita diversitat horticola a les zones on hi sobreviu el conreu de verdures com ara l'estricta Horta de València. Qualsevol que la conega actualment o tinga relació amb els llauradors d'Alboraia, Paterna, Picanya o Massanassa sap que el conreu ha quedat limitat, a banda el taronger, a cebes, creïlles, xufes i taques soltes de carxofa, cols i poc més. Els dominants són els tres primers i és que, com et diuen els llauradors, només planten allò que creix sota terra perquè no pot ser assaltat de forma tan senzilla com productes superficials més fàcils d'arrabassar, com ara els melons i altres, sense parlar de la competència en preus de les hortalisses dels hivernacles.

Tot i això cal també fixar-se en comportaments i visions de l'horta més optimistes. La mateixa reivindicació de protecció generalista de l'horta valenciana per part de sectors socials malauradament encara minoritaris, o la difusa consciència entre molts valencians que l'horta és alguna cosa indefinible que forma part del nostre patrimoni com a valencians, tot i que no puguem concretar que representa o

què cal fer amb ella, són tots dos aspectes positius quant a la consideració de dites hortes com a patrimoni històric. A més, alguns casos puntuals permeten pensar en què a poc a poc —és veritat que massa tard per a moltes hortes però almenys serà possible arribar a regular la situació territorial d'alguna d'elles—, pot anar-se'n actuant de forma directa i positiva en la seua regulació i protecció. Exemples com els de l'Horta de València i pot ser especialment el cas del Palmerar d'Elx palesen que, pot ser de forma aïllada, arreu del territori valencià hi ha hagut i hi ha resposta de la societat civil que reclama de les administracions unes polítiques d'ordenació del territori que tinguen cura de preservar almenys una part d'aquests espais.

Malauradament el cas de l'Horta de València està encara clarament en l'aire sobre la seua evolució final malgrat les iniciatives populars i el haver estat objecte preferent d'estudis sobre la seua geografia i història, però sens dubte el millor exemple fins ara d'actuació en preservació d'una horta històrica estiga a Elx. Efectivament parle del Palmerar d'Elx, declarat per la UNESCO patrimoni de la Humanitat com a paisatge històric construït socialment, perquè cal recordar que no és un bosc natural sinó realment una autèntica horta històrica valenciana. Com se sol dir, els arbres —les palmeres en aquest cas— no deixen veure el bosc; l'Horta Major d'Elx, o l'horta de la Séquia Major o del pantà, que són diversos els noms que ha rebut als llargs dels segles, és una de les grans i importants hortes valencianes d'època islàmica, construïda fa més de mil anys al voltant i simultàniament a la petita ciutat d'*Ils* —el nom àrab d'Elx—, com un nou emplaçament vora el riu Vinalopó i uns quatre quilòmetres al nord de la vella ciutat romana i tardoromana d'*Ilici*. Aquesta horta fou heretada i reformada per la societat feudal baixmedieval i reforçada a finals del segle XVII per la construcció d'un dels primers magnífics pantans de les terres valencianes amb l'objectiu —mig fracassat— de garantir l'aigua tot l'any, i una horta finalment alterada profundament en el primer terç del segle XX arran de la captació d'aigua des del riu Segura per part de les noves companyies industrials com ara “Riegos de Levante”¹.

El cas d'aquesta Horta Major d'Elx és paradigmàtic del tipus de patrimoni històric que representen les hortes valencianes perquè estem parlant de l'ocupació territorial d'un mateix espai, el Camp d'Elx, per romans, musulmans, feudals i societat contemporània; d'un ús de l'aigua per a regar com a mecanisme indispensable per a garantir la producció d'aliments en un clima mediterrani absolutament irregular en les precipitacions anuals; d'una ordenació espacial complexa dels es-

¹ Sobre l'Horta de València hi ha el llibre fins ara de referència de Glick, Th. F. (2003): *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, segona edició València, Biblioteca Valenciana, i el de Guinot, E., Selma, S. (2005): *Séquies de l'Horta de València. I. Mestalla, Rascanya i Tormos*, València, Conselleria d'Agricultura. Sobre l'horta d'Elx veure Guinot, E.; Selma, S. (2003): *Acequias de Elche y Crevillente*, València, Conselleria d'Agricultura de la Generalitat Valenciana; Martínez Sanmartín, L. P. (2001): “El Palmeral de Elche, un oasis andalusí en la lista del Patrimonio mundial”, *Ars sacra. Revista de patrimonio cultural*, n.º. 20, pp. 85-91; Martínez Sanmartín, L.P. (2003): *El Palmeral de Elche. Un paisaje cultural heredado de Al-Andalus* (text només en edició en pàgina Web: <http://www.cult.gva.es/palmeral/es.htm/>).

pais de residència i dels espais de treball al llarg del temps –centuriacions romanes, alqueries islàmiques, grans heretats feudals, minifundisme del camp contemporani–; de la supervivència d’un topònim bimil·lenari vocalitzat distint –*Ilici, Ils, Elx, Elche*– que sota la seua continuïtat amaga societats i paisatges històrics distints. Tot plegat unes argumentacions que han contribuït a generar una imatge de continuïtat bàsica en les estructures del paisatge agrícola del regadiu i del poblament que de vegades ha estat interpretat tant per alguns historiadors com geògrafs com una evidència de la continuïtat mil·lenària de dit regadiu, de l’horta per tant, la qual hauria estat un paisatge rural secular que ha creuat amb pocs canvis els segles i les formacions socials gairebé sense despentinarse. Una vegada més ens trobem al davant d’un equivocat plantejament ahistoricista per part de certs corrents historiogràfics els quals, amb una ideologia molt concreta, parlen sense problemes dels trets intrínsecs als pobles des de gairebé el paleolític; o, paral·lelament, l’anacronisme dels experts en altres ciències humanes però amb un menor nivell de coneixement de la història, raó per la qual parlen d’unes hortes en realitat fora de tot context temporal i que per a ells només han variat en extensió o quantitat al llarg dels segles.

Cal doncs insistir en què estudiar i avaluar el patrimoni històric de les hortes valencianes no és una simple acte de voluntarisme folklòric o d’una oposició frontal a tot canvi urbanístic en la societat moderna, ni tampoc la recerca d’unes “arrels perdudes” exclusives d’un poble concret. Ben al contrari, les hortes que han arribat als nostres dies són un complex paisatge històric nascut a l’alta edat mitjana arran de la difusió de les formes clàniques d’organització social del món musulmà, i al mateix temps són un veritable palimpsest de les successives formacions socials que han existit al nostre país mediterrani des d’aquella època. En dit escenari històric, en base a uns mateixos elements materials, terra, aigua, llocs de poblament, han anat sobreposant-se al llarg dels segles diverses construccions i reconstruccions de la seua ordenació interna en funció dels diferents usos socials de l’aigua per part de musulmans, feudals, estat absolut i societat burgesa contemporània, cadascuna de les quals ha tingut un model diferent de relacions socials. Es tracta doncs d’un paisatge històric construït amb més de mil anys d’història, que ens permet conèixer i estudiar les successives societats i cultures del Mediterrani, i que actualment està sent destruït davant els nostres ulls com a tal valuosa font històrica i, finalment, com a patrimoni històric de tots.

Però per a entendre bé de què estem parlant quan parlem de les hortes mediterrànies d’origen medieval convindria fer-ne algunes precisions sobre els seus orígens a època andalusí de les més antigues i també majoritàries entre elles, però també de les creades posteriorment en el marc de la societat feudal amb unes formes morfològiques i físiques paregudes però en un context social clarament diferent com era el feudal fins al segle XIX. En segon terme cal revisar el seus valors patrimonials, des del significat del seu paisatge històric fins a la seua cultura etnològica, a més del patrimoni d’arquitectura hidràulica que han generat, el usos i

costums jurídics en el seu funcionament i sense oblidar el patrimoni documental que acumulat al llarg dels segles en el marc del seu funcionament quotidià. Finalment caldria fer-ne unes breus consideracions finals sobre cap a on va aquest patrimoni històric i cultural de les hortes valencianes.

1. HORTS, HORTA I REGADIU: LA NECESSITAT DE CLARIFICAR EL CONCEPTE PATRIMONIAL DE LES HORTES MEDITERRÀNIES

Tot i que sembla una obvietat, cal aclarir en primera instància de què estem parlant quan parlem del regadiu, de l'horta i dels horts, perquè no es tracta del mateix tot i que a nivell popular o fins i tot entre especialistes d'algunes àrees de les ciències humanes no es planteja aquesta diferenciació. Allò més evident i general és el concepte de regadiu, en fer referència a tot espai agrari que està dotat d'un subministrament artificial d'aigua per a nodrir els cultius existents. Els horts, per la seua banda, són en termes històrics les petites parcel·les regades annexes a les cases o als nuclis urbans, sovint tancades o delimitades de forma més estricta, i que eren l'escenari d'un conreu més especialitzat i acurat amb ús dels adobs i treball extra per a produir verdures i fruites per al consum familiar fonamentalment. De fet una derivació d'aquests horts productius són els horts urbans, dins o fora les muralles de les ciutats de l'època moderna i contemporània, els quals esdevingueren àmbits d'esplai i gaudi de nobles i burgesos com a jardins urbans. En canvi, l'horta o les hortes eren i són els paisatges agraris irrigats creats a partir de la tradició islàmica medieval estesa pel Mediterrani i continuat en el nostre país per la societat feudal i contemporània fins als nostres dies, basats en una complexa organització social del repartiment de l'aigua que té com a principis bàsics la proporcionalitat i la decisió social en la gestió per part dels usuaris. Es tracta doncs d'hortes històriques, diferents i només una part del total del regadiu contemporani el qual es va estendre al camp valencià de forma molt considerable des de finals del segle XIX arran de les noves fonts d'energia —els motors dels pous— i les noves tècniques dels embassaments, tota la qual cosa permeté la difusió del taronger per una gran superfície del secà tradicional valencià transformant de forma molt considerable el que havien estat els perímetres de les hortes tradicionals.

De fet aquesta idea d'uns hortes de “temps dels moros” està força estesa entre la nostra societat i hi ha una clara tendència a identificar-les com uns espais irrigats distints del regadiu modern. Això és, que les hortes valencianes representen un paisatge hidràulic específic, herència dels nostres avantpassats més llunyans anteriors en tot cas a la conquesta de Jaume I en el segle XIII. I per això en la nostra societat contemporània però en realitat des de temps baixmedievals s'ha parlat i parla de l'horta de Castelló, de València, de Gandia o d'Alacant entre moltes altres, amb un sentit precís i concret des del punt de vista territorial en fer referència als perímetres irrigats annexes i veïns a les ciutats, viles i pobles que usaven i mantenien dits espais de cultiu. Això és, que hi ha una relació directa entre el nucli de població d'origen medieval i la terra cultivable del seu voltant.

2. L'ORIGEN DE LES HORTES VALENCIANES I ELS SEUS CANVIS HISTÒRICS

Els orígens del sistema de reg valencians han estat motiu d'interès i debat des de fa molt de temps entre historiadors, geògrafs però també erudits i cronistes clàssics. En general i segons el moment històric, el predomini d'unes o altres visions ideològiques del passat ha decantat les interpretacions vers diverses èpoques històriques quant a la seua gènesi, però també ha contribuït a generar entre part dels estudiosos una imatge de continuïtat, de paisatge agrari bàsicament estable en la seua conformació social més enllà de les modificacions de dimensions i extensió dels canals i de la terra regada.

Sobre la primera qüestió, a hores d'ara resulta ja inadmissible la continuïtat de l'argument sobre uns mítics orígens de les nostres hortes que es remuntaria a èpoques premedievales, al període romà o fins i tot a l'època ibèrica com de vegades s'ha arribat a plantejar. Un punt de partida comprensible per als no especialistes és assenyalar la diferència entre regadiu i hortes, atenent que la conducció d'aigua a uns camps cultivats per a millorar el seu rendiment productiu no és un patrimoni peculiar de cap societat mundial a partir del Neolític, i més en allò que podem anomenar la conca Mediterrània en atenció a les seues característiques climatològiques. Però ara no parlem de regar sinó com s'ha captat, repartit i usat l'aigua a través de la història, això és, parlem de la construcció social del regadiu, i ací sí que tenim clarament diverses construccions socials del reg al llarg de la història i de la geografia. Les necessitats socials d'accés a l'aigua no són una mera variable quantitativa: regar més terra per a produir més aliments, sinó que fan referència al model de relacions socials imperants en cadascuna de les societats que n'han fet ús. I no és el mateix la societat romana, que la musulmana, que la feudal, que la contemporània producte de la revolució burgesa perquè en cadascuna d'elles han estat diferents els sectors socials participants en les decisions sobre l'organització la propietat de la terra, de l'accés a l'aigua, dels processos de treball, les estructures de poblament o de la forma d'organització de les estructures familiars entre altres qüestions².

És per això que a la conca Mediterrània des de fa més de dos mil anys podem parlar de regadiu, el qual ha deixat al nostre país diversos rastres i testimonis materials com pot ser la localització arqueològica de basses d'època ibèrica i de canals d'aigua i fins i tot alguns aqüeductes d'època romana, abandonats, soterrats o de vegades tan visibles i impressionants com el de la Peña Cortada a Xelva o els Arcs d'Estivella, a la Séquia Major de Sagunt. La funció primera de tots ells és similar al llarg dels segles i sistemes socials, capturar aigua, emmagatzemar-la i conduir-la per als destinataris, i per això podria parlar-se en el seu cas d'un rega-

² Guinot, E. (2005): "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal", *Afers. Fulls de recerca i pensament*, vol. 51, pp. 271-300.

diu romà, islàmic, feudal i burgès-contemporani, però allò que no és igual són els paisatges socials del regadiu, els quals tenen identitat pròpia en cadascú dels models de societat que han existit, en cadascuna de les formacions socials de la Història. Com a conseqüència els sistemes hidràulics que han generat cadascuna d'aquestes societats i els paisatges del regadiu corresponents presenten diferències socials tant en la seua realitat material –disseny del territori, construcció del paisatge, ordenació dels canals, usos dels partidors, construcció dels casals de molins–, com en la seua organització i relacions amb la resta de la societat i l'Estat. Aleshores esdevé indispensable el bastir una veritable història social del regadiu mediterrani i més en concret del valencià, tot mitjançant un doble apropament metodològic: d'una banda la indispensable recerca a nivell material –arqueologia extensiva i intensiva del territori irrigat–, i d'altra la recerca simultània de tipus documental-arxivístic, possible i indispensable a partir del segle XIII tal com ha palesat repetidament en els seus treballs P. Guichard en estudiar el Sharq al-Andalus i més en concret en els seus treballs sobre el regadiu andalusí³.

A partir d'aquests plantejaments conceptuals sobre la història del regadiu és com podem començar a entendre millor que són realment les hortes mediterrànies del País Valencià que han arribat als nostres dies. Tot i que a diverses comarques valencianes s'han localitzat testimonis materials de canals d'irrigació romans tal com acabem de citar, les hortes valencianes són un paisatge concret del regadiu generat i construït a partir de l'Alta Edat Mitjana (el segle VIII) per la nova societat andalusí creada en temps de l'emirat omeia a partir de l'arribada dels musulmans a la Península Ibèrica, i dites hortes foren heretades, reconstruïdes socialment i ampliades materialment en alguns casos per la societat feudal que conquistà el Sharq al-Andalus a meitat del segle XIII. La seua història, però, no acabà ací ja que la consolidació de les monarquies absolutes durant l'època moderna va introduir alguns canvis en el funcionament social de dites hortes, però fou sobre tot la revolució burgesa del segle XIX la que va donar-ne pas a un nou temps caracteritzat per la difusió del minifundisme i la creació d'una veritable horta de participació més democràtica i popular al caliu del mercat.

Així doncs i només per orientar una mica els grans períodes històrics del paisatge de les nostres hortes volem fer una breu cronologia temàtica dividida en tres grans èpoques: les hortes andalusines (segles VIII-XIII), les hortes feudals (XIII-XIX) i les hortes burgeses (XIX-XX) i, és clar, un epíleg, el nostre temps actual.

³ Guichard, P. (1982): "L'eau dans le monde musulman médiévale", dins *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche Orient*, Lió, II, pp. 117-124; Guichard, P. (1987): "Las comunidades rurales en el País Valenciano (siglos XI-XIV)", dins *Estudios sobre Historia Medieval*, València, IVEI, pp. 237-264; Guichard, P. (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XV)*, València-Madrid, Universitat de València-Biblioteca Nueva.

2.1. Les hortes andalusines medievals

La societat musulmana fou la creadora d'una part important de les hortes valencianes actuals, que no de totes com és sabut. El procés de colonització encetat per àrabs, siris, egipcis i berbers a partir del segle VIII comportà la construcció successiva al llarg dels segles andalusins (VIII-XII) d'una part majoritària d'elles almenys en nombre, amb un tret social fonamental i peculiar. El model clànic d'organització social de tots aquests grups humans comportà una forma concreta de disseny col·lectiu dels espais hidràulics basat en el repartiment proporcional i equitatiu de l'aigua entre els grups tribals usuaris, amb una organització coherent dels espais de residència i el espais de treball, tal com ha explicat de forma clara Miquel Barceló i ha continuat H. Kirchner⁴. Per això, segons el nombre de grups clànics concordants en la construcció de l'horta-sistema hidràulic i les possibilitats del cabal d'aigua captat, es dissenyaren hortes de diverses dimensions, des de les petites de vessant de muntanya fins a les complexes hortes de les planes al·luvials veïnes dels principals nuclis urbans andalusins formades per la successió de diversos sistemes hidràulics. En tots els casos, però, pot parlar-se d'una concreta construcció social del paisatge irrigat –les hortes– basada en la successió d'hortes pròpies de cadascuna de les alqueries representatives d'una unitat de poblament, normalment alineades i encadenades d'una manera o altra al llarg del canal principal o séquia major. Evidentment resten moltes qüestions per aclarir, com ara la diversa cronologia de cadascú dels sistemes hidràulics andalusins, o la pressió exercida sobre ells des de la ciutat i l'Estat a partir del segle XI, però el model a grans trets es mantingué⁵.

2.2. Les hortes feudals

La conquesta feudal heretà materialment aquests sistemes hidràulics andalusins de la mateixa manera com s'aproprià de cases i béns dels musulmans expulsats durant el segle XIII, però l'expressió comuna de molts documents de l'època que parlen de una aparent continuïtat estricta de les infraestructures i cultura de l'aigua “com en temps de sarraïns”, no hauria de enganyar-nos. La conquesta representà una evident transformació social en el control i gestió de l'aigua, la qual cosa es reflectí no sols en l'organització de les comunitats de regants sinó fins i tot en as-

⁴ Barceló, M. (1989): “El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales”, dins *El agua en zonas áridas. Arqueología e Historia. I Coloquio de Historia y Medio físico*, Almería, t. 1, pp. XV-XL; Barceló, M. (1999): “Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no es, o Al-Andalus y los feudales”, *Castrum 5: Archéologie des espaces agraires méditerranéas au Moyen Âge*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 277-285; Kirchner, H., Navarro, C. (1993): “Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica”, *Archeologia Medievale*, 20, pp. 121-150; Kirchner, H. (1995): “Construir el agua. Irrigación y trabajo campesino en la Edad Media”, *Arbor*, n. CLI, pp. 35-64.

⁵ Guinot, E. (2005): “L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana...”, pp. 271-300.

pectes concrets i importants de l'ordenació física de les hortes, tant quant als espais de residència com als espais de treball especialment visibles en el cas de les grans hortes periurbanes.

Tot i això, la conquesta feudal del dos-cents implicà una diferent evolució d'unes i altres de les hortes andalusines perquè en aquelles indrets on hi continuaren vivint només mudèjars els canvis, aparentment, foren petits. D'altra banda des del mateix temps de Jaume I i durant els segles posteriors –si bé sempre en el marc de la societat feudal fins a principis del segle XIX–, s'encetà la construcció d'alguns grans sistemes hidràulics començant per la Séquia Reial d'Alzira i la Séquia Major de Vila-real. En canvi no és cert que s'ampliaren alguns altres grans sistemes com s'ha afirmat en ocasions; el 1239 la Reial Séquia de Montcada ja arribava a Puçol, i la séquia de Favara a Catarroja-Albal, i també existien i estaven en funcionament ja en temps andalusins les séquies de Castelló i Almassora⁶.

Els segles posteriors, amb el creixement demogràfic i agrícola de finals del XV-XVI i les reordenacions de població del segle XVII assistiren a la construcció o reordenació d'alguns altres grans sistemes valencians especialment a La Ribera, com ara les séquies de Sueca i Cullera, la Reial Séquia d'Escalona o la de Corbera, però també els primers pantans al sud del país com ara Tibi, Elx, etc. Fins arribar a la gran obra de finals del XVIII que representà, ja en l'escenari polític-social del Despotisme Il·lustrat però encara en un marc de societat feudal, la construcció de la segona part o secció de la Séquia Reial d'Alzira, convertida després en la Séquia Reial del Xúquer⁷.

2.3. Les hortes burgeses

Sens dubte un tercer temps en la història de les hortes valencianes s'encetà amb la dinàmica política de la revolució burgesa durant la primera meitat del segle XIX, la qual comportà transformacions directes i indirectes de les hortes en tots

⁶ Guinot, E. (2005): "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana...", pp. 271-300. Sobre la història social de l'Horta de València baixmedieval evidentment el millor treball de què disposem és l'abans esmentat de Glick, Th.F. (2003): *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, segona edició València, Biblioteca Valenciana, i també és de referència el treball de Mateu, J.F. (1989): "Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval", dins *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, València, Universitat de València, pp. 165-186.

⁷ Sobre aquests nous o reformats regadius de l'Època Moderna disposem d'alguns bons i magnífics estudis de casos concrets com ara els de Peris Albentosa, T. (1992): *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer (La Acequia Real de Alzira, 1258-1847)*, València, Confederació Hidrogràfica del Xúquer; Peris Albentosa, T. (1997): "La conflictividad hidráulica en el País Valenciano entre los siglos XIII y XVIII", *Areas*, Universidad de Murcia, n. 17, pp. 43-60; Pérez Medina, T. (1998): "Lluites històriques per l'aigua al sud del país Valencià", *Afers. Fulls de recerca i pensament*, n.º 29, pp. 121-137; Pérez Medina, T. (1997): "Agua para los regadíos meridionales valencianos. Las presas del siglo XVII de Elx, Petrer y Elda" *Revista de Historia Moderna*, n.º 16. Universitat d'Alacant; Pérez Medina, T. (2000): "Conflictos por el agua en la Ribera del Xúquer (siglos XVI y XVII), dins *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Universitat de València, pp. 205-220.

els sentits. Des de l'alteració profunda en les formes de propietat de la terra, desaparició de les grans propietats senyorialis i finalment l'eclosió d'un general petit camperolat propietari, a la fragmentació extrema dels parcel·lars, passant pels canvis en els conreus vers una agricultura molt més clarament comercialitzable, la qual cosa volia dir major demanda d'aigua sovint, i acabant amb la difusió del taronger durant el segle XX en moltes d'aquestes antigues hortes medievals. Evidentment aquest darrer segle també ha estat el del major impacte sobre aquestes hortes històriques, d'una banda per diluir-les en una generalització del paisatge del regadiu arran de l'eclosió dels pous, motors i fins i tot pantans, però sobre tot pel reculament de la seua extensió superficial i els canvis en la vida agrícola tradicional arran de l'imparable procés d'urbanització que s'ha produït i, a més, està accelerant-se ara mateix⁸.

Atenent, doncs, aquesta aproximació històrica a l'anàlisi i comprensió de les hortes valencianes cal començar a revisar en bona mesura el mateix concepte de classificacions fetes a partir de qüestions merament geogràfiques, especialment les referides a la seua extensió. Parlar de macrosistemes, mesosistemes i microsistemes com s'ha fet els darrers anys pot permetre una caracterització formal que apunta a l'existència de diferenciacions entre elles però realment no permet una explicació social de la raó del disseny de les hortes i de l'existència de diverses formacions socials en la història, amb la qual cosa es reforça una imatge "atemporal" i quantitativa dels sistemes hidràulics⁹.

És per això que hem d'insistir en aquesta idea de la successió d'hortes històriques en una mateixa horta física perquè més de mil anys d'història, si més no en moltes de dites hortes, no passen debades. Això no obsta per a què efectivament siga raonable i necessari constatar l'existència de sistemes hidràulics de diferent complexitat des d'època andalusina i, en conseqüència, diferents tipus d'horta. No és el mateix una petita horta de vessant de muntanya —en la costa o a l'interior—

⁸ Calatayud Giner, S. (1993): "El regadío ante la expansión agraria valenciana. Cambios en el uso y control del agua (1800-1916)", *Agricultura y Sociedad*, n.º. 67, pp. 47-92; Calatayud Giner, S. (1993): "Límits i transformacoins del sistema de reg a la Ribera del Xúquer durant el segle XIX", dins *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera*, Ajuntament de L'Alcúdia, pp.315-328; Sanchis, C. (2001): *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera de València*, València, Universitat de València; Romero González, J. (1983): *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea: los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX*, Madrid; Romero González, J.; Hernández Marco, J.L. (1980): *Feudalidad, burguesía y campesinado en la huerta de Valencia*, València, Ajuntament de València; Burriel de Orueta, E. (1971): *La huerta de Valencia, zona sur. Estudio de geografía agraria*, València, Institución Alfonso el Magnánimo; Domingo Pérez, C. (1983): *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario Mediterráneo*, Barcelona, Caja de Ahorros de Castellón.

⁹ Sobre aquestes classificacions vegeu Butzer, K.W. - Mateu, J.F. - Butzer, E.K. - Kraus, P. (1988-89): "L'origen dels sistemes de regadiu al País Valencià: romà o musulmà?", *Afers*, n. 7, pp. 9-68; Butzer, K.W. - Mateu, J.F. - Butzer, E.K. (1989): "Orígenes de la distribución intercomunitaria del agua en la Sierra de Espadán (País Valenciano)", dins *Los paisajes del agua*, Universitat de València-Universitat d'Alacant, pp. 223-228.

que regava unes poques hectàrees per a una única comunitat de veïns, que les cadenes d'hortes en els laterals de les valls fluvials del país, o que l'acumulació de diversos sistemes hidràulics a les planures al·luvials i, generalment, vora els nuclis urbans més grans¹⁰. Però al mateix temps cal constatar que totes elles palesen unes bases socials d'organització i d'influència en el paisatge concret de cadascuna de les èpoques històriques, que són similars bàsicament.

3. ELS VALORS PATRIMONIALS DE LES HORTES HISTÒRIQUES VALENCIANES

A poc a poc comença a ser més habitual en la nostra societat el parlar d'un nou concepte del patrimoni cultural com és el de "patrimoni hidràulic", el qual a grans trets ve a fer referència a la identificació i catalogació de tota mena d'arquitectures relacionades amb l'aigua. És cert que aquest és un concepte que ha estat usat de forma diversa segons l'àmbit acadèmic de procedència dels investigadors que n'han fet qüestió, de tal manera que hi ha hagut i hi ha apropaments de caràcter més geogràfic i atemporal, i apropaments més clarament històrics, però en tot cas allò més important i significatiu és la difusió de l'interès per la temàtica i l'obtenció de catàlegs i redacció d'estudis atenent el molt greu procés de desaparició de les hortes històriques que s'està produint al nostre país¹¹.

Tot i això, des de la nostra perspectiva l'estudi i avaluació del patrimoni històric de les nostres hortes no pot limitar-se a l'arquitectura concreta relacionada amb els processos de captació i distribució de l'aigua necessària per a fer funcionar un sistema hidràulic. Evidentment aquest és un apartat molt important i també pot ser el més visible freqüentment per representar elements individualitzats del paisatge que amb major o menor fortuna han subsistit dispersos per les hortes, tot i la urbanització del territori. Però el patrimoni històric de les hortes són més coses i tan importants com les anteriors.

En primer lloc cal parlar del territori, del mateix espai de l'horta entesa com un patrimoni territorial o paisatge patrimonial, que és el format pel conjunt d'ele-

¹⁰ Per exemple, sobre aquestes hortes de vessant vegeu el treball de Torró, J. (2005): "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana", *Afers. Fulls de recerca i pensament*, n.º. 51, pp. 301-356; i sobre un primer cas d'horta de plana al·luvial, Guinot, E. (2005): "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana...", pp. 271-300.

¹¹ Per exemple poden veure's els catàlegs de Jorge Hermosilla amb un ample equip de col·laboradors, *El patrimonio del agua en el valle de Ayora-Cofrentes*, València, Conselleria de Cultura, 2002; *Los sistemas de regadío en La Costera. Paisaje y patrimonio*, València, Conselleria de Cultura, 2002; *La arquitectura del agua en el río Magre. Alcalans-Marquesat*, València, Conselleria de Cultura, 2004. I també la col·lecció de llibres sobre séquies valencianes i els seus molins publicada per la Conselleria d'Agricultura de la Generalitat Valenciana i redactada per E. Guinot i S. Selma amb alguns col·laboradors més i de la qual fins ara ha vist la llum cinc obres: *La Real Acequia de Moncada* (1999), *La Acequia Real del Júcar* (2001), *Acequias de la Plana de Castelló* (2002) y *Acequias de Elche y Crevillente* (2003); *L'Horta de València: séquies de Mestalla, Rascanya i Tormos*, (2005).

ments que caracteritzen les hortes i especialment la conjunció entre espais de residència i espais de treball, entrelaçats pels canals de reg i les vies de comunicació al llarg dels segles. En segon terme també hi ha altre patrimoni a documentar i avaluar com és el pròpiament etnològic, on hi tenen cabuda els sabers relacionats amb el treball de la terra, els usos de l'aigua, el lèxic i l'onomàstica de les hortes així com totes les qüestions de cultura material i immaterial relacionades amb la vida quotidiana. Finalment caldria parlar del patrimoni documental i jurídic generat al llarg dels segles pel funcionament de les hortes i de les seues comunitats de regants, de les ordenances als plets i sentències sense oblidar la comptabilitat i l'administració, tot plegat un molt considerable fons arxivístic, doncs, dispers entre una extensa nòmina d'institucions i arxius que cal escorcollar, catalogar i finalment estudiar.

3.1. El patrimoni territorial de les hortes

Un primer aspecte ben significatiu del patrimoni de les hortes valencianes és el del seu paisatge entès aquest com el conjunt d'espais de residència i de treball que en formen part, així com les xarxes d'irrigació i comunicació que vertebreren el seu interior. Cal tenir en compte també que, com hem dit abans, en el cas de les hortes valencianes els orígens d'una part important d'aquests paisatges patrimonials són islàmics, originats entre els segles IX al XII. Atenent la molt poca documentació històrica conservada de dit període, l'anàlisi estructural de les hortes d'origen medieval esdevé una eina insubstituïble per a poder fer la història de la València musulmana perquè en dits espais d'horta hi hagué un veritable disseny del territori que anava a ser transformat. Això és, els grups clànics de pagesos musulmans organitzadors dels sistemes de regadiu de les hortes valencianes planificaren tant la direcció, la forma i el recorregut de cadascuna de les séquies principals així com la ubicació dels llocs de poblament –les alqueries–, de les vies de comunicació bàsiques i dels espais de treball, tot associant-ne alqueries i els seus respectius espais d'horta. A més, els criteris bàsics d'aquesta construcció de les hortes andalusines estigueren basats en el repartiment proporcional dels cabals d'aigua a l'abast entre el conjunt de grups clànics i, molt probablement, no hi hagué una ocupació immediata i absoluta de tota la terra disponible a l'interior dels perímetres de reg dissenyats, almenys en les grans hortes periurbanes de les planes al·luvials¹².

A partir de la conquesta feudal del segle XIII les noves relacions socials dominants tingueren la seua aplicació concreta en el repartiment de moltes hortes, de tal manera que en el seu paisatge començà a acumular-se una nova capa d'ordenació del territori, de reconstrucció dels espais de treball, de selecció dels espais de residència i de modificacions en aspectes de les xarxes de reg i arquitectura hidràulica que cal anar estudiant i documentant, si bé a partir del segle XIV comen-

¹² Guinot, E. (2005): "L.'Horta de València...".

cem a disposar als arxius de documentació escrita que permet de vegades complementar treball de camp i d'arxiu.

Evidentment el destí de les diverses hortes baixmedievales i modernes valencianes no fou homogeni. Com hem dit abans hi hagué hortes que continuaren explotades pels mudèjars i moriscos fins 1609, probablement amb pocs canvis interns; en altres casos s'ampliaren significativament les hortes existents com ara a la comarca de La Ribera entre finals del segle XV i finals del XVIII; canvià també el paisatge vegetal de moltes hortes –l'explosió de la morera, la difusió dels nous vegetals d'Amèrica, l'extensió progressiva d'una agricultura més comercialitzable i pensada per al mercat. Tot això amb un progressiu augment de la població i dels camperols que treballaven les hortes implica una densa història que ha anat modificant la realitat del paisatge de les hortes medievals fins arribar als nostres temps. Així doncs podria parlar-se de diversos paisatges de les hortes històriques valencianes al llarg dels segles –de l'horta de cereal i vinya medieval a l'horta de morenes de l'edat Moderna fins al mar de tarongers del darrer segle, tot un seguit de paisatges històrics sobreposats l'un a l'altre que cal diferenciar per a abastar el conjunt del valor patrimonial d'aquest paisatge de l'horta¹³.

3.2. El patrimoni arquitectònic: dels assuts als molins

Sens dubte un segon patrimoni de les hortes valencianes és l'arquitectònic, probablement l'aspecte més visible i també amb majors possibilitats de convertir-se en construccions valorades i rehabilitades com a símbol puntual de la cultura valenciana de l'aigua. Cal recordar que aquesta arquitectura està bàsicament relacionada amb les diverses funcions que ha de complir tot sistema hidràulic: el procés de captació de l'aigua, de fonts o de rius, mitjançant els assuts; la circulació del cabal vers els espais de treball pels respectius canals i séquies, així com les construccions concretes que permeten salvar obstacles, com ara aqüeductes i *canos* o sifons. Una tercera funció que ha generat arquitectures de l'aigua és la del seu repartiment entre els diversos braçals secundaris, per a la qual cosa s'han usat dos tipus de construccions: o bé les llengües si el repartiment era continu i proporcional, o bé sellars amb una obertura –ulls i rolls–, o bé portells laterals dotats d'una post –hui en dia una paleta o tornet–.

Totes aquestes construccions han estat reconstruïdes sovint moltes vegades al llarg de tants segles, per la qual cosa no sempre és fàcil identificar i avaluar correctament el seu valor patrimonial. De fet en catàlegs i inventaris poden trobar-se amb certa facilitat elements als quals se'ls atribueix una cronologia moderna corresponent a les darreres obres dutes a terme en ells, però els seus orígens i moltes vegades part de la seua estructura és molt anterior, fins i tot medieval. Cal proce-

¹³ És molt interessant el treball coordinat per Víctor Algarra sobre l'horta històrica de Patraix, Algarra, V.M. (coord.) (2003): *La Rambleta de la huerta de Favara. Patrimonio histórico natural de la ciudad de Valencia*, València, Ajuntament de València.

dir, doncs, amb una metodologia que identifique la funcionalitat de l'element arquitectònic a avaluar, que rastreje en els arxius històrics fins al segle XIII el testimoni de la seua existència, i també un mínim treball d'anàlisi material en base a la pràctica arqueològica per a constatar almenys la diversa cronologia de la seua construcció. Exemples com el de les llengües del Raig, de la séquia de Tormos, excavat per S. Selma en febrer de 2005, acompanyat de l'estudi documental sobre ell fet per E. Guinot, han permès traure a la llum, de sota el formigó del segle XX, un partididor corrible de sellars dotat d'unes mesures en colzes egipcis de 52,5 cm, la qual cosa palesa a bastament quins han de ser els procediments de treball en profunditat quant a l'arquitectura hidràulica.

D'altra banda cal destacar amb un apartat propi la qüestió dels artefactes molinars de tota classe que han funcionat durant segles a sobre les séquies de totes les hortes valencianes i han representat un magnífic exemple de l'estreta relació entre els espais rurals i les primeres màquines conegudes i usades abans de la revolució industrial. És a dir, les hortes històriques valencianes foren també l'escenari natural de la manufactura i el treball industrial de les èpoques medieval i moderna en aprofitar els salts d'aigua per a moure, per cert ecològicament, aquells primers artefactes que podien fer "la força de cent cavalls", tal com afirmava amb cert astorament una coneguda cita del segle XVI anglès. Cal doncs inventariar i catalogar els casals de molins històrics –tots ells ho són en realitat–, però cal també avaluar cadascú d'ells respecte al conjunt del seu entorn per a poder entendre millor el seu significat en la història de les hortes valencianes, a més d'aprofundir en les seues tipologies tècniques i activitats manufactureres –molins fariners i arrossers, drapers o batans, ferreries, serreries–, una ampla gamma que ens obri un portell lateral per a parlar també de la història de la tècnica al llarg dels segles¹⁴.

3.3. El patrimoni etnològic

Tot i que moltes d'aquestes qüestions que estem enumerant s'han considerat de vegades com pertanyents al patrimoni etnològic, voldríem diferenciar entre el que són qüestions de reconstrucció històrica i allò que podria ser veritablement el patrimoni material i immaterial etnològic que han reunit les hortes valencianes al llarg dels segles. Parlem doncs dels instruments, tècniques i coneixements que s'han generat al voltant de l'ús i la gestió de l'aigua per a regar els camps, amb pràctiques, sabers i maneres de fer que s'han transmès generació rere generació fins a l'actualitat. De fet la diversitat de coneixements és molt elevada i ha circulat a més per camins diversos perquè podem fixar-nos en les formes d'organització dels llauradors d'una séquia o braç per a organitzar-ne el reg, però també podem

¹⁴ Tot i que la bibliografia sobre els molins valencians comença a ser ja abundant, és de referència el llibre col·lectiu Glick, T.F.; Guinot, E., Martínez, L.P. (editors) (1990): *Els molins hidràulics valencians: tecnologia, història i context social*, València, Institució Alfons el Magnànim.

parar esment en l'organització col·lectiva de tota una comunitat de regants i en les competències i sabers dels diversos càrrecs que s'ocupen de la distribució de l'aigua, des dels síndics que seuen amb la seua experiència de vida a les cadires del Tribunal de les Aigües de València, al guarda o sequier d'una séquia concreta que sap com i per on ha d'anar l'aigua cada dia i com partir-la entre els heretets o llauradors.

Cal parlar d'altra banda dels sabers populars sobre el treball de la terra, la preparació dels camps, les eines agrícoles a usar, la rotació dels cultius, en fi, una molt extensa gamma de coneixements de l'agricultura de regadiu que per les noves tècniques modernes —el goteig una vegada més—, la falta de substitució generacional entre els llauradors, la pèrdua progressiva de les dimensions de les hortes i l'efecte de les grans infraestructures que tallen, destrueixen i modifiquen les pautes històriques de distribució i repartiment de l'aigua a zones concretes de reg, tot plegat fa que aquest patrimoni oral està realment en perill de desaparició.

3.4. El patrimoni documental i jurídic

Finalment no voldríem deixar de banda el patrimoni documental i jurídic que han generat les hortes valencianes al llarg de tants segles. L'organització de les comunitats de regants en unes hortes o les competències municipals sobre el reg en altres representen un espai institucional de funcionament social que ha acumulat almenys des del segle XIII un molt considerable patrimoni en papers però també en experiència legislativa i jurídica. De fet podria parlar-se d'un veritable “dret d'aigües” valencià, resultat de la gestió judicial interna de les comunitats, de l'actuació dels tribunals d'època foral i moderna, però també d'una tradició jurídica popular basada en els procediments orals dels experts —síndics i sequiers— al llarg dels segles. El Tribunal de les Aigües de la Vega de València és, sens dubte, la referència més coneguda però cal insistir en què aquests tribunals d'aigües existiren i existeixen en totes i cadascuna de les hortes valencianes, des de la Reial Séquia de Montcada, tant important com la Vega de València, fins a les petites hortes dels llocs i viles més menuts.

Fruit doncs del pes tant considerable de les qüestions del reg i el pes econòmic de les hortes és la gran quantitat de documentació històrica que tenim els valencians sobre aquesta cultura de l'aigua. Tot i la pèrdua de tants arxius, a hores d'ara encara conservem un patrimoni documental de gran envergadura, pot ser mal avaluat i considerat per la seua gran dispersió ja que poden trobar-se documents sobre les hortes valencianes, del segle XIII al XXI, en pràcticament tota mena d'arxius públics i privats del nostre país, en arxius civils i eclesiàstics, judicials, administratius i fiscals, senyoriais i reials, municipals i notariais privats. Més enllà d'una certa mitologia sobre el caràcter oral dels costums i tradicions dels llauradors de les hortes valencianes, la veritat és que el recurs al paper escrit ha estat usual i, afortunadament per a nosaltres hui en dia, és possible apropar-se a molts aspectes de les hortes del passat.

4. LA FI DE LES HORTES?

Malgrat l'apassionat i apassionant escenari que hem exposat sobre el patrimoni històric de les hortes valencianes, sembla lògic fer-se aquesta pregunta a hores d'ara i atenent la realitat de l'acceleradíssim procés d'urbanització del nostre país. És veritat que l'impacte sobre les hortes valencianes va començar fa algun temps, per exemple en el cas de la ciutat de València en el primer terç del segle XX, però realment a la majoria de les hortes històriques només ha estat a partir de finals de la dècada del 1960 quan va encetar-se el procés d'ocupació urbana de les nostres hortes històriques i el seu tall en fragments arran de la construcció de grans infraestructures i vies de comunicació. I també és cert que han estat els darrers deu anys i ara mateix quan aquesta dinàmica ha donat un tomb a la situació de moltes d'elles per la imparabile successió de nous projectes d'urbanització. Hi ha hortes històriques valencianes que es troben quasi desaparegudes, com ara la d'Alacant o la de Crevillent i altres de dimensions també petites que han estat engolides pel creixement urbà deixant poc més que alguns noms en la memòria col·lectiva com ara "carrer dels horts" o semblants. I tota la resta es troba en un procés de minorització evident; l'Horta de València, la del Tribunal de les Aigües, manté poc més d'un terç de la seua extensió tradicional, i no és molt millor la situació de les hortes històriques de Xàtiva o de Gandia i així podem seguir amb la de Castelló de la Plana i tantes altres.

Aquesta és només una avaluació des del punt de vista territorial, però si parlem dels usos i costums del treball de l'horta i de la gestió de l'aigua el panorama és similar. La desaparició de la varietat hortícola en els seus camps és evident i no a soles per la difusió del taronger sinó també per la competència no arbitrada de producció d'altres zones. Ben conegut és també el problema de la falta de substitució generacional entre els cultivadors de les nostres hortes, sens dubte pels canvis econòmics de la societat actual, però això no és justificació per a què no es prenguen mesures per part de l'administració que porten a trobar alternatives a l'actual generació de llauradors.

I podríem seguir enumerant altres problemes relacionats amb aquesta desaparició de les hortes històriques valencianes, com ara la nova urgent política de substitució de les formes de reg tradicional per gravetat mitjançant les sequies i braçals per la nova tecnologia del goteig mecanitzat. Qüestions com aquestes no haurien de ser decidides només per criteris agrícoles sinó que també haurien de comptar amb la variable del patrimoni històric que representen les formes tradicionals de repartir l'aigua, l'existència d'unes complexes xarxes de canals de reg que ara resten abandonades i d'uns costums socials de repartir l'aigua que moltes vegades s'han transmès per via oral fonamentalment. Per exemple i tal com demostra l'experiència, en uns pocs anys centenars de microtopònims centenaris dels braçals i filloles de les nostres hortes hauran caigut en l'oblit.

Així doncs són molts els valors patrimonials de les hortes històriques valencia-

nes els que estan en perill clar de desaparició i probablement qualsevol d'ells seria suficient com per a què ens prengueren seriosament la necessitat de dur a terme polítiques de creixement urbanístic i de sosteniment de l'activitat agrícola tradicional. Però com a historiador medievalista voldria reclamar l'interès per una variable més que ens afecta directament al nostre treball i, en darrera instància, afecta al conjunt social com a receptor de la nostra aportació professional a la cultura del present, i és el valor especial i peculiar d'aquestes hortes mediterrànies no sols com a patrimoni sinó també com a font històrica de primera magnitud. Especialment quant toca a les eines que disposem per a analitzar i ajudar a entendre la societat andalusí que va construir una bona part d'elles, i per a avaluar el que significà la conquesta feudal del segle XIII, l'apropiació pels colons cristians d'unes realitats materials en funcionament, i la transmissió d'una societat a l'altra dels coneixements i sabers sobre la gestió de l'aigua, l'anàlisi arqueològic i material d'aquestes hortes esdevé una eina indispensable. I amb la seua destrucció actual estem assistint a la destrucció d'un veritable arxiu de la nostra memòria històrica, no la dels historiadors sinó la de tots els valencians.

